

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА КУЛТУРАТА“

Силвена Неделчева Байракова

БЪЛГАРСКИТЕ ЧИТАЛИЩА –
МЕЖДУ ВЪЗХВАЛАТА И ОТРИЦАНИЕТО.
ЧИТАЛИЩЕН МЕНИДЖМЪНТ В СЪВРЕМЕНЕН КОНТЕКСТ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
професионално направление: 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Теория
и история на културата. Българското читалище и съвременните политики за култура)

Научен ръководител:
доц. д-р Георги Вълчев

София
2020

Дисертационният труд е с общ обем от 266 страници и е структуриран в увод (14 стр.), три глави (199 стр.), заключение (5 стр.), приложения (36 стр.) и списък на използваната литература (7 стр.). Библиографията включва общо 135 заглавия.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на заседание на катедра „История и теория на културата“ към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Материалите по защитата са достъпни в семинарната библиотека към катедра „История и теория на културата“ (гр. София, бул. „Цариградско шосе“ No 125, бл. No1, ет. 4).

Съдържание на автореферата:

Съдържание на дисертационния труд	3
Структура на дисертационния труд	6
Предмет и актуалност на изследването	9
Кратко изложение на дисертационния труд	12
Изводи и препоръки	34
Приноси на дисертационния труд	37
Публикации по темата на изследването	38
Цитирана литература в автореферата	39

Съдържание на дисертационния труд:

1.	Увод	4
1.1.	Мотивация за избор на темата и дефиниция на проблема	4
1.2.	Цели и задачи на научно-изследователската работа	6
1.3.	Методология на научно-изследователската работа	8
1.3.1.	Предварителен анализ	9
1.3.2.	Систематично проучване на научната литература	9
1.3.3.	Логическа матрица и анкетно проучване	10
1.3.4.	Качествено изследване чрез полуструктурирани интервюта	12
1.3.5.	Изследване на единичен случай	13
1.4.	Структура и съдържание на дисертационния труд	13
2.	Историческо развитие на читалищата	18
2.1.	Българските читалища преди Освобождението	18
2.1.1.	Културни влияния и предпоставки за възникване на първите български читалища	18
2.1.2.	Първите български народни читалища	24
2.1.3.	Организация, цели и дейности на народните читалища	28
2.1.4.	Преплитане на политическа, революционна и читалищна дейност	38
2.1.5.	Материална база и финансиране на читалищната дейност	43
2.1.6.	Изводи	45
2.2.	Българските читалища в периода от 1878 г. до 1944 г.	46
2.2.1.	Общ контекст на развитие на гражданския сектор и читалищната дейност	46
2.2.2.	Възход на читалищната дейност и съюзяване в Съюз на народните читалища - 1911 г.	51
2.2.3.	Приемане на първия Закон за народните читалища през 1927 г.	56
2.2.4.	Основни читалищни дейности	63
2.2.5.	Изводи	71

2.3.	Българските читалища в периода от 1944 г. до 1989 г.	72
2.3.1.	Административна централизация на читалищата и загуба на автономност	74
2.3.2.	Пропагандният статут на културата	84
2.3.3	Художествена самодейност и “официализиране” на фолклора	85
2.3.4	Изводи	87
3.	Обзор, анализ и оценка на развитието на читалищата в съвременността	89
3.1.	Актуалност и значение на проблемната област	89
3.2.	Възстановяване на съюза на народните читалища	92
3.3.	Закон за народните читалища – 22 октомври 1996 г.	96
3.4.	Регионални експертно-консултативни и информационни центрове „Читалища”	106
3.5.	Други форми на държавна политика и подпомагане на читалищата	108
3.6.	Държавна субсидия за читалищата – механизъм на разпределение	112
3.7.	Читалището и училището	114
3.8.	Теоретична рамка	117
4.	Емпирично изследване - анализ на статистическите данни	123
4.1.	Анализ на емпиричните данни от количественото изследване	123
4.1.1.	Профил на читалищата	124
4.1.2.	Човешки ресурси – ръководни фигури и екип	131
4.1.3.	Мотивация	141
4.1.4.	Иновативни практики и адаптивност	158
4.1.5.	Маркетингови подходи, проучване нуждите на местната общност	167
4.1.6.	Управителен орган – читалищно настоятелство	175
4.1.7.	Взаимодействие с общински и държавни структури	182
4.2.	Анализ на емпиричните данни от качествено изследване	192
4.2.1.	Анализ на данните от проведените интервюта	193
4.2.2.	Изследване на единичен случай	209

5.	Заклучение	217
6.	Приложения	221
6.1.	Логическа рамка на количественото емпирично изследване	222
6.2.	Външна среда на взаимодействие на читалището	223
6.3.	Анкетна карта	224
6.4.	Механизъм за разпределение на годишната субсидия	237
6.5.	Бланка за договор между Община Велинград читалищата в общината	239
6.6.	Отговор на подаден сигнал за конфликт на интереси до Министерство на културата	241
6.7.	Законопроект за изменение и допълнение на Закона за народните читалища	243
6.8.	Цитати от Фейсбук групата „Народните читалища – модерност в консерватизма на традициите“ (4559 членове)	255
7.	Използвана литература	257

Структура на дисертационния труд:

Дисертационният труд е с обем 266 страници и е структуриран в увод, три глави и заключение.

Уводът, с обем от 14 страници, представя обекта и предмета на настоящия труд; в него е изведена актуалността на направеното изследване, обоснована е неговата основна цел и избраната методология, формулирани са конкретните цели и задачи и е изложено теоретичното значение на работата. В Увода е представен аналитичен обзор на съществуващите базови трудове и разработки, свързани с обекта на изследване, като се обръща внимание на все още недостатъчното натрупване на съвременни научни текстове, които да осветят в дълбочина предизвикателствата пред културния мениджмънт на съвременните читалища.

Първа глава „Историческо развитие на читалищата“ съдържа 70 страници и разглежда историческото развитие на изследвания обект, условно разделено на базата на значимите политически промени, които оказват влияние – от възникването на читалищата през Възраждането до Освобождението - 1878 г., до 1944 г., до 1989 г. Трансформацията на организацията във времето не е проследена самоцелно, към всеки разгледан период е изведено обобщение на особените характеристики, което реферира към изследователския проблем.

В текста е проследен териториалният обхват през различните етапи на развитие – от близо 30 читалища през 1869 г. и 130 през 1876 г.¹ до масовото им разпространение през 1926г.-1930г. – 1480 читалища², през социалистическото управление на културата - 2380 читалища регистрирани през 1974 г.³ и до съвременния показател според публичния регистър на Министерство на културата – 3665 читалища през 2019 г.⁴. Този прираст е динамичен и нееднороден и има своите основания в историческия и политически контекст. Познаването на процеса в дълбочина допринася за разбирането на съвременните предизвикателства пред тази специфична институция.

¹ Гаврилова, Райна, „Векът на българското духовно възраждане“, С. 1992, с. 76

² Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П., „Народните читалища в България“, том II, С., 1979, с. 41

³ Лазаров, Ст., „Читалищният съюз (1911-2011)“, С., 2011, с. 91

⁴ От 2017 г. е стартирана онлайн регистрация на читалищата, публично достъпна на: <https://chitalishta.com>

Втора глава на дисертационния труд „Обзор, анализ и оценка на развитието на читалищата в съвременността“, разгърната в рамките на 34 страници, акцентира актуалността на изследователския проблем и очертава формалната външна среда на работа на читалищата. Основно внимание е отделено на приетия Закон за народните читалища (1996 г.) и на различните форми на държавна културна политика. Съществено място заема докладът на Чарлз Ландри и екип⁵, който макар и да представлява оценка на външен наблюдател на културните процеси в пост-социалистическа държава, маркира основни, актуални и до днес, препоръки за реформа в културния сектор. По отношение на читалищата този експертен документ има важно значение, тъй като има основен принос за преоткриването им като граждански организации.

В рамките на втората глава е очертано и теоретичното поле, върху което стъпва анализът на емпиричните данни. Изведени са някои основни понятия, важни за тълкуването на резултатите от проведените теренни проучвания - „ускорено развитие на културата“⁶, „институционална памет“⁷, „организационна култура“⁸. Основните линии на анализ се разгръщат по посока на прехода на българското общество към пазарна икономика, включително в сферата на културата, неговото социално реструктуриране и трудното адаптиране на чуждия опит в една различна среда – процес, който поражда нови феномени. Дисконтинуитетът в развитието на гражданското общество оставя силен белег и върху читалищната институция, защото освен културно-просветна тя е и гражданска организация. В този смисъл се търси ролята на читалището като субект във формулирането на публични политики и култура на участието в публичния живот.

На базата на обзора и анализа на съвременния контекст на функциониране на читалищата от гледна точка на нормативна уредба и взаимодействие с външната среда (държавни структури, образователна система и др.) са аналитично структурирани и представени данните от емпиричното изследване в трета глава на дисертационния труд.

⁵ Ландри, Ч., „Културната политика в България: Доклад на европейски експертен екип“, Враца, 1998

⁶ Гачев, Георги, „Ускореното развитие на културата“, С., 20013, с. 13-22

⁷ Кабакчиева, Петя, „Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет“ в „Българският комунизъм“, С., 2013, с. 125

⁸ Хаям, А., „По следите на високата мотивация“ в: Хр. „Управление на човешките ресурси“, съст. Карабельова, С.,2002

Трета глава „Емпирично изследване - анализ на статистическите данни“ е разгърната в 96 страници, като емпиричните данни са онагледени в 18 графики и 48 таблици. Това е същностно приносната част на дисертационния труд, тъй като представя значително натрупване на информация и анализ, който типологизира в голяма степен проблемите пред ефективния читалищен мениджмънт.

В първата част са организирани данните от количественото проучване, като е очертан профилът на участвалите в изследването единици и са представени резултатите по структурата на логическата матрица. Проявилите се проблемни полета са допълнително проверени посредством качествените методи – полуструктурирани интервюта и изследване на единичен случай.

Трета глава обобщава данните от емпиричното изследване и очертава предизвикателствата пред тази традиционна за българското общество организация. Констатира се отслабването на гражданското ѝ начало като фактор в нейното управление и липсата на ясно формулирани държавна и общинска политики. Очертани са слабостите в организационния капацитет, детерминиран най-вече от недостига на лидерски фигури и високо квалифициран човешки ресурс. Анализът достига до регистриране на различни управленски тенденции в зависимост от населеното място (отчитайки демографската перспектива и конкурентната среда) и потвърждава хипотезата, че разнообразието от местни проявления на читалището изисква диференцирана държавна културна политика.

Заключение. На основата на историографското проучване и анализа на емпиричните данни в заключителната част текстът успява да дефинира спецификите и съвременното състояние на читалищната организация. В края на дисертационния труд са ясно изведени регистрираните проблеми пред читалищния мениджмънт в съвременен контекст, което е необходима стъпка към преоткриването на ролята на читалищата и адаптацията им към изискванията на новото време. Щрихириани са препоръки по посока на диференциране на държавната културна политика в сектора и преосмисляне на политиките за неформално образование.

Предмет и актуалност на изследването

Новият контекст, в който трябва да работят културните организации след 1989г., предполага задълбочен анализ, върху чиято основа да стъпи една дълбоко осмислена и дългосрочна културна политика. Периодът на прехода обаче се характеризира с конфронтация и взаимно отричащи се програми на сменящите се правителствени и министерски екипи. Необходимостта от съкращаване на щатния персонал и от нова йерархия на взаимоотношенията с централната и местна администрации се възприема нееднозначно в читалищните среди. По отношение на читалищната дейност в съвременната литература доминират юбилейни издания и обобщения на емпиричния опит на конкретни читалища, но са малко изследванията на сектора в неговата цялост. Не е натрупан масивен и основан на емпирични проучвания критичен анализ, който да оцени ефективността на читалищата и реалните предпоставки за нов механизъм на взаимодействие с държавните и общински структури. Преосмислянето на ролята на читалището след демократичната и технологична революции изглежда незавършен процес. От началото на прехода до днес липсва концептуално цялостна и публично съгласувана читалищна политика, която да разсее неясно определените очертания на съвременните читалища.

Читалищата са специфична организация, превърнала се в органична част от българските култура и идентичност. В съвременността тяхната значима роля за културната децентрализация и опазването на нематериалното културно наследство ги позиционира като обект на държавната политика, насочена към пре-утвърждаване на националното. В своята същност обаче и съгласно Закона за народните читалища от 1996 г., те са самоуправляващи се граждански организации, а функционалната им уредба почива на членската маса и общото събрание.⁹ В този смисъл, читалищата са активен

⁹ „Основните импулси за подкрепата на новия законопроект от читалищните дейци се съдържат в заложената в него възможност да се ограничи намесата на местната власт в дейността на читалищата. Всякакъв опит читалищата да се превърнат в административни единици на министерството или на общините ще бъде грешна стъпка, тъкмо защото са такива своеобразни обединения - съчетание на държавното и на общественото начало. Откакто съществуват, читалищата са имали субсидии от държавата, защото са изпълнявали и културна политика. И това не ги оставя да бъдат просто една обществена организация, а обществена организация, подкрепяна от държавата заради голямата идея. Затова на второто четене трябва да направим всичко възможно целият текст на закона да бъде пронизан от това равновесие на общественото начало и на държавно участие, но без държавна намеса.“ Стенограма от Сто четиридесет и седмо заседание на Народно събрание на Република България, София, сряда, 6 март 1996 г.: www.parliament.bg

субект в дефинирането на местни културни политики. Двойнствените характеристики на техният статут са предпоставка за различни очаквания към развитието им и за полярни обществени оценки.

Стенограмата от приемането на закона през март 1996 г. представя интересна дискусия. Артикулирано и осъзнато е „съчетанието между този възрожденски дух на читалищните дейци и компромисите, които трябва да се правят за финансовото оцеляване на читалищата“¹⁰. През последните години мащабът на държавното субсидиране поставя редица въпроси. През 2018 г. субсидираната численост за страната е 7 562 бройки при стандарт за една субсидирана бройка 8 375 лв. Съгласно публичния регистър към Министерство на културата, броят на читалищата в страната към 2019 г. е 3 682¹¹. Всяка година субсидията се увеличава, за да догони минималната работна заплата, като средствата, които се отделят за читалищния сектор за 2019 година, са над 72 млн. лева. Имайки предвид че за текущи разходи за делегираните от държавата дейности по култура са отпуснати общо средства в размер на 122,9 млн. лв.¹², съхраняването на читалищата в съвременните условия коства съществен финансов ресурс. През 2020 г. средствата, които държавата ще отдели за читалищния сектор, възлизат на над 87 милиона лева, а в същото време огромна част от читалищните работници получава минимална работна заплата.

Тенденцията на увеличаване броя на организациите¹³ в контекста на демографска криза изостря вниманието към държавната културна политика и ефективността на изразходваните от държавния бюджет средства. Нагнетява се общественото мнение, което най-общо се поляризира. Широкият достъп до култура и опазването на нематериалното културно наследство са силни страни на читалищната дейност. Нейният многоспектърен обхват във висока степен подготвя културното потребление на средната класа и допринася за културната децентрализация в страната.

¹⁰ Пак там

¹¹ Според данните на Националния статистически институт за 2017 г. са 3 321.

¹² Увеличението е с 13,5 млн. лв. спрямо 2018 г. Стандартите за библиотеките, музеите и художествените галерии с регионален характер са увеличени с 8,6%, а за читалищата с 13,3%. Субсидираните бройки на музеите и художествените галерии с регионален характер са увеличени с 20 бр., на регионалните библиотеки с 10 бр. и на читалищата с 97 броя. - Стенограма на заседание на Комисията по културата и медиите, проведено на 01.11.2018г. www.parliament.bg

¹³ По данни на НСИ справка в Инфостат показва: 2005 г. – 2 838 читалища в страната; 2007 г. – 2 895; 2012 г. – 3 075; 2017 г. – 3 321;

Въпреки категорично значимата си функция, читалището не е извървяло прехода на своята съвременна модернизация, тъй като липсва адекватна и почиваща на обективните реалности реформа в сектора.

Актуалността на изследвания в дисертационния труд проблем е засвидетелствана и от внесения за обсъждане Законопроект за изменение и допълнение на Закона за народните читалища на 25 юли 2019 г., както и от проведеното след това заседание на Националния съвет по читалищно дело към Министерство на културата на 28 август 2019 г. Множество са критиките към сектора през последните години, като най-острите от тях засягат така наречените читалища-„фантоми“¹⁴. Именно поради неясния контрол по разходването на публични средства, е подета инициативата по обсъждане на читалищните проблеми в дневния ред на културното проектиране. В текста е заложено прецизирането на действащата нормативна уредба, липсата на правилник по прилагането на закона води до субективните му интерпретации. Проектозаконът преформулира някои съществуващи положения и се опитва да внесе по-категорични регулации, но не предвижда диференциране на сектора. По същество приемането му в този вид не би могло да реши съществуващите проблеми, но е някакъв опит те да се поставят на дневен ред.

Друг знаков акт, който маркира предстоящи изменения в читалищния сектор, е спирането на субсидията на национално представителната организация на читалищата – Съюз на народните читалища, от Републиканския бюджет. На практика не са одобрени никакви средства за издръжката и дейността на Съюза за календарната 2020 година. Подобна ситуация ще доведе до рязко повишаване на членския внос, като остава неизвестно колко читалища ще припознаят до такава степен представителството си в Съюза.

Маркираните процеси са продукт на хаотичната културна политика към читалищния сектор, в която липсват експлицитно заявени и аргументирани послания. Може дори да се допусне, че поради връзката на читалищната организация с националното културно наследство, воля за същностна реформа липсва, тъй като тя би била от висок обществен интерес и би предизвикала сблъсък на крайни позиции.

¹⁴ „Читалищната субсидия - начин на употреба“ – журналистическо разследване на Иванка Ватева – 23.06.2017 г.; „Как читалища фантоми получават субсидии“ разговор с депутатката от БСП Кристина Сидорова по телевизия „Евроком“ – 24.11.2017 г.; „Частен случай“: Държавата плаща субсидия за две читалища в село със 17 жители – БНТ новини 11.11.2018г.;

Кратко изложение на дисертационния труд:

Методология на изследването

За изследването на проблемната ситуация са съчетани няколко метода. Историографското проучване има за цел да изведе спецификите и самобитността на читалищната организация и нейното трансформиране през различните периоди. Отнесено към проблемната ситуация, опознаването в дълбочина на читалищните характеристики поставя границите между държавния културен институт и гражданската организация.

За диагностицирането на съвременното управление на читалищата са използвани, количествено изследване (анкетна карта) и качествено изследване (включено наблюдение, провеждане на полуструктурирани интервюта и изследване на единичен случай).

От 2014 г. (както и в изминал период 2007 г. - 2008 г.) авторът на дисертацията работи в читалищния сектор. Това обстоятелство захранва изследователския интерес, но и поставя въпроса за необходимата дистанция между автора и изследвания проблем. В този смисъл, предимствата от включеното наблюдение и изследването на единичен случай са значими от гледна точка на дълбочината на анализа, но и пред-задават известна субективна перспектива на проучването. За да изключи рисковете от свръхинтерпертация чрез индуктивни заключения, настоящият текст няма претенцията да дава цялостна оценка, а да очертае определен сегмент от предизвикателствата пред съвременния читалищен мениджмънт.

Предмет на изследване: регистрация и анализ на предизвикателствата пред читалищния мениджмънт в съвременен контекст.

Единици на изследване: секретари и председатели на народни читалища

Цел на изследването: да се установят: 1. факторите, които детерминират читалищната културна политика по места; 2. проекцията на провежданата държавна културна политика към читалищния сектор;

Обект на изследване: читалища

Работни хипотези:

1. Вътрешни за организацията процеси.

Социалистическият модел на ръководство е утаен в културата на читалищната организация, нейните основните представители имат разбиране за управлението, формирано в много различен контекст. Това наследство поддържа стереотипа на администриране в противовес на съвременните мениджърски подходи.

Демографските промени и миграциите отслабват организационния капацитет и потенциала на периферията да развива активно гражданско общество. Вследствие на този процес трябва да се обърне внимание на настоятелствата и техния лидерски потенциал.

2. Външни за организацията процеси.

Неизпълнени децентрализация на културния сектор и оттегляне от пряко управление в сферата „на една ръка“. Липсата на възможности за развитие на местната и регионална културна политика подхранва комуникационно неразбирателство между читалищата и административните държавни/общински структури. Общините се възползват от социо-културните ефекти от гледна точка на устойчивия растеж, но рядко инвестират в капацитета на читалищата. В същото време, по-високото централизирано ниво на държавна власт изпълнява стандартизирана политика, безразлична към контекстуалните особености, дистанцирана от идеята за публично договорено управление на сектора.

Задачи на изследването:

В рамките на изследването читалищният мениджмънт се разглежда двупосочно – като проекция на държавната и общинска политика и като мениджмънт на самото читалищно ръководство. Настоящото изследване има няколко основни задачи:

- да проучи историческото развитие на институцията и предпоставките/причините за появата на съвременния феномен читалище с характеристиките на гражданско сдружение и културен институт, субсидиран от държавата;
- да анализира съвременния контекст на функциониране на читалището – законова и нормативна уредба, взаимодействие на организацията във външната среда;
- да маркира основни фактори, които детерминират организационното развитие /напр. тип населено място, образование на ръководния персонал, конкурентни организации и др./

- да установи вътрешния капацитет на организацията в съгласие с принципите и методите на съвременното управление – човешки ресурси (настоятелство, екип), мотивация, маркетинг, имидж, интегриране на иновации;
- да констатира проекцията на осъществяваната национална и местна културна политика през оценката на работещите в читалищния сектор и чрез изследването на единичен случай;

Историческо развитие на читалищата.

В българската историография е разгледано подробно мястото, което читалищата заемат в процеса на обмен и разпространение на новини и идеи, функция, която спомага изключително зараждането на своеобразни демократични дискусии и полагането на основите на българския интелектуален кръг. Те, от своя страна, продуцират символната база, на която да се утвърди и легитимира „българската идентичност“. Експанзиращите от Западна Европа необратими процеси, довели до модерността и индустриализирането, обуславят един нов тип култура и изискват появата на нациите като нова форма на обществен ред.

Читалищата са отговор на западноевропейската културна линия на влияние в един специфичен контекст на политическа зависимост и консервативен източен феодализъм. Те са демократични по своята същност сдружения, захранени от социалните промени по пътя към модерната нация-държава, и са свързани с решаването на конкретни исторически задачи от народа в условията на Османско владичество и при отсъствието на легитимна обединяваща българската етническа общност форма. Именно от тези специфики произтича характерът на читалищните дейности, както и големите очаквания на първите читалищни дейци към запълването на един огромен вакуум в развитието на българските социални отношения.

Появата на читалищата в българските земи е свързана с удовлетворяването на нововъзникнали социални потребности, на които институциите от онова време не могат да отговорят. В рамките на дисертационния труд е акцентиран *гражданският характер* в първообраза на организацията. Освен самата ѝ вътрешна структура, първа глава маркира всички дейности, които дават началото на българските модерни професионални институти – библиотека, театър, музей. Още през Възраждането читалището има специфична

двойственост – от една страна захранва маркерите на националната идентичност, а от друга е активен модернизационен агент.

В текста са разгледани няколко важни аспекта, утаили се във времето и устояли на историческите промени, станали същностна част от читалищната организация. *Локалният характер и любителската форма* на творене и на сценична изява изграждат на доброволен принцип нов вид общност. *Културно-просветната дейност* също е основен организационен маркер. В рамките на първа глава е подчертан високият принос към *ограмотяването на възрастното население през епохата на Възраждането* и ключовата роля при сформирването на естетически критерии на *средната класа през социализма*. Чрез читалищните художествени дейности се полага основа на култура на потреблението в периферията на страната, извън големите градски центрове. Този *широк достъп до култура* оказва въздействие върху социума и променя неговите *културни навици*. По време на социалистическото управление на културата особено силен става интересът към фолклора като маркер на автентичната природа и идентичност на българина.

Съществена част от историографията и анализа в първа глава е отделена на *законовата рамка и материалното обезпечаване* на дейността на читалищата. Щрихирана е и промяната на организационната култура по времето на социализма, която измества процесите на автономно управление с тези на администрирането. В тази рамка попада и промененият характер на читалищните настоятелства и изместването на лидерството в тях от формалното присъствие. Приглушено е гражданското начало и читалището от този период е най-близо до същността на държавния институт.

По време на социалистическото управление на културата читалищният сектор придобива нов мащаб и в инфраструктурно, и в действено отношение. Макар разрастването на читалищния сектор да не е захранено от естествени процеси, инициирани от общностите по места, наемането на сериозен брой щатни служители и професионални художествени ръководители позволява широка дейност, която утвърждава като еталон този моментен образ на развитие. В същото време, прекомерното експанзиране на читалищната мрежа, което е в остро несъответствие с протичащите по това време демографски процеси, както и избледняването на гражданското начало в

организационната култура и превръщането на читалището в държавен институт, остават до голяма степен маргинализирани от изследователската мисъл и от работещите в сектора.

Обзор, анализ и оценка на развитието на читалищата в съвременността

След падането на социалистическия режим през 1989 г. България е изправена пред ситуация на двоен преход – демократичен, изразяващ се в трансформацията на съществуващите до момента политическа, икономическа, социална и културна системи, и технологичен, отразяващ новата икономика на знанието и новата динамика на глобализационните процеси. Културната ситуация има двойствени характеристики – свободата от цензура и централизирано управление се разгръща в крайно неблагоприятни условия, породени от негативните икономически тенденции и рязкото свиване на културното потребление. В криза е не само културата, но и самата културна политика, тъй като липсва стратегия за нейните приоритети и развитие.

Дейността на читалищата не може да бъде откъсната от този контекст на стагнация и криза. Тенденцията за намаляване на обществените разходи за култура дълбоко засяга сектора и поставя на дневен ред въпроса за *характера на институцията* – ще остане ли тя държавна структура или ще се върне към своето първоначало в полето на гражданските организации. Въпреки финансовото оттегляне на държавата от редица сектори на културния живот, тя остава основен и водещ източник на финансиране на културата. Читалищата се оказват неподготвени за новата ситуация, в която не само тяхната дейност, но и културната политика в своята цялост, са маргинализирани, поради наличието на други приоритетни икономически и социални проблеми.

Обсъденият вече през есента на 1989 година проектозакон за народните читалища не е адекватен на новите пазарни условия. Читалищните среди се обединяват около две основни позиции – в мнозинството си платените служители твърдят, че грижата за читалищата е отговорност на държавата, а в голямата си част председателите и представителите на настоятелствата виждат тяхното бъдеще в гражданския сектор.

През 90-те години с пълна сила се проявяват негативните резултати от централизираната културна политика по време на социалистическото управление. Страната е наситена с еднообразни по структура и дублиращи се функции културни институти, голяма част от които трябва да бъде закрыта. Раздутата бюрократична

структура и неефективността на прекомерно развитата мрежа от организации за професионално и самодейно изкуство налагат сериозно съкращаване на културния сектор в новите пазарни условия. В хода на демократичната и пазарна реформа читалищният сектор се характеризира с нормативен безпорядък, зле поддържана инфраструктура, остър финансов недостиг, ниско професионално и образователно равнище на заетите лица, стихийен подбор на настоятелства, комерсиализация, административен централизъм. Този вакуум, в който попада читалищната дейност по време на прехода, забавя реформата в сектора и позволява разгръщането на инерционни процеси, които противостоят на съвременното развитие на организационния потенциал.

В този противоречив контекст на промени, в който не е постигната публично споделена визия за бъдещото развитие на читалищните организации, 37-то Народно събрание приема Закон за народните читалища на 9 октомври 1996 г. В областта на културата това е вторият изцяло нов закон /първият е за авторското право/, приет по време на демократичния преход. Той се отличава с някои традиционно добри регламенти, характерни за историята на читалищното законодателство, и с опита за съчетанието им с модерни принципи, които обаче все още не са напълно адекватни на новите демократични и икономически условия.

Референция към Закона за народните читалища от 1927 г. препраща към една стабилна културно-историческа предпоставка за подпомагането на читалищата със средства от държавния бюджет. Интелектуалният елит аргументира в началото на ХХ век исканията за уредено по законов ред държавно финансиране с идеята за една просветителска и цивилизационна мисия, която придобива качество на национален дълг. Тази практика на финансово подпомагане допълнително се „втвърдява“ по времето на социалистическото управление, макар и да е неделима част от механизмите на властови контрол. В новите демократични и социални условия, според новия закон, *читалищната автономия се съвместява с държавното финансиране*. Така дефинираните като „традиционни самоуправляващи се български културно-просветни сдружения в населените места“, които на практика са „юридически лица с нестопанска цел“, следва да получават държавна субсидия. Този парадокс произтича от това, че читалищата *„изпълняват и държавни културно-просветни задачи“*¹⁵.

¹⁵ Закон за народните читалища, Държавен вестник, брой 89, 22 октомври 1996

Изследването на проблемната ситуация е обосновано върху две основни теоретични линии. Първата обхваща идеята за „ускореното развитие на културата“, при което *влиянието и взаимодействието между различни обществени форми води до нов синтез*. В тази перспектива може да бъде видяно зараждането на читалищата, както и цялата епоха на българското Възраждане, по времето на което народът попада в орбитата на националната идеология. Именно в процеса на външно влияние и адаптиране към локалната социо-културна среда се формира нова обществена организация – по образец на западните библиотеки и други държавни културни институции се оформя читалището като сплав между гражданското начало и централизираната грижа за култура. Трансформация на неговия характер се случва през социалистическия период на управление в България, а след падането на режима се наблюдава следващ синтез на общественото и държавно управление.

Целият преход на българското общество към капитализъм е белязан от трудното адаптиране на чуждия опит в една напълно различна среда – процес, който поражда нови феномени. За „ускорено развитие“ в културния сектор е поканен европейски експертен екип, изготвил т.нар. доклад на Чарлз Ландри. Формулираните в доклада препоръки за „преосмисляне ролята на читалищата като ключов фактор за развитието на културата, а така също и за *активизиране на гражданското общество*“¹⁶ са от огромно значение за отношението на държавата към читалищата и изобщо за тяхното опазване като ценен институционален опит.

Друг важен за целите на изследването концепт е обективизираната в читалищата *„институционалната памет“*¹⁷. Тя представлява утаеният начин на организиране на ролевото поведение. На практика „ускореното развитие на културата“ се сблъсква с „институционалната култура“, в която се съдържат исторически сложилите се общосподелени ценности, норми и практики. Техният синтез произвежда *двойствените характеристики на управление в съвременността*.

Като част от държавната културна политика през 2005 г. започва изграждането на Регионални експертно консултантски центрове „Читалища“. Съгласно информацията, публикувана на сайта на Министерство на културата: „те подпомагат

¹⁶ Ландри, Ч., „Културната политика в България: Доклад на европейски експертен екип“, Враца, 1998

¹⁷ Кабакчиева, Петя, „Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет“ в „Българският комунизъм“, С., 2013, с. 125

националната политика към читалищата, основана на принципите на децентрализацията, съхраняване на местните традиции и активното гражданско участие.“¹⁸. Центровете са 29 на брой и осъществяват дейности за читалищата от цялата област, на чиято територия функционират. Задълженията им включват: създаване на база данни, представяща всички действащи читалища в съответната област; осъществяване на методическа и експертно-консултантска дейност; разработване на експертни становища по състоянието и проблемите на читалищата, предоставяне на Министерството на културата, областните и общинските администрации; подготвя и подпомага читалищата при разработване и участие в проекти и др. Доколко ефективно РЕКИЦ успяват да подпомагат националната политика към читалищата би било предмет на отделно изследване. Впечатление прави обаче начинът, по който са организирани тези структури. Това опосредстване на държавната политика към сектора се случва в рамките на една централизирана йерархична структура.

Съвременните европейски форми на национална подкрепа на културния сектор се основават на прозрачни и ефективни принципи. В своята същност те се опитват да гарантират активно използване на обективни критерии за оценка, политическа и административна децентрализация. Пример за такъв принцип е европейският модел „на една ръка разстояние“. Той дава възможност на институциите в областта на културата да бъдат алтернативен стълб на финансиране на културната политика и да вземат експертни и независими от централната административна структура решения.

Т. е. регионалните експертно консултантски центрове „Читалища“ можеха и да бъдат инструмент за адекватна и съвременна политика на децентрализация на читалищния сектор. Но те са създадени не с намерение да се подпомогне модернизацията на читалищната организация, а с едно *традиционно схващане за провеждане на национална политика*. РЕКИЦ всъщност са типичен пример за деконцентрация на властта. При тази организационна техника прилежащите на административния център структури са подчинени и те действат при пълно спазване на йерархията. За да съществува практически децентрализация на органите, е необходимо те да имат териториална компетентност и право на самоуправление. Съгласно стратегията на Министерство на

¹⁸ <http://mc.government.bg>

културата обаче, регионалните центрове по-скоро опосредстват комуникацията между държавата и читалищния сектор.

Държавната политика насочва вниманието си към читалищата, доколкото успява да съхрани и обезпечи базовото им съществуване. И до днес обаче не е проведена реална реформа, вероятно поради опасенията от последиците – негативна обществена реакция, повишаване на безработицата, увеличаване разходите по социално подпомагане и т.н.

В очертаната перспектива, емпиричното изследване се опитва да установи доколко *„институционалната памет“* играе роля в съвременното развитие на читалищата и доколко *управлението се осъществява чрез комплексни мерки, надхвърлящи администрирането*. В този смисъл е разглеждан вътрешният за организацията капацитет. Интересно е дали *„ускореното развитие“* успява да *„достигне“* и усвои характеристики, присъщи на една по-рационална организация на труда.

Друга перспектива към проблема е свързана с процесите на социално реструктуриране и водещата роля на регионите в публичното договаряне на политики. Деградирането на гражданското съзнание може да има различни аргументи, но културата на националната държава и на съвременния град също имат принос за отказа от политическо участие. Актуалната криза на властта е дълбоко повлияна от дезинтеграцията на обществото. Процесите на неучастие, изолиране в тълпата и масификация са радикално противоположни на демократичната идея за публично договаряне.

Прекалено далечната власт не дава инструментариум на гражданите за реално включване в политическия живот. Миграциите и концентрацията на хора в големите икономически центрове рушат традиционните социални връзки и обществени структури. Ролята на агората/площада/форума в градската култура е отслабена и делегираното представителство е загубило връзката със самото си основание. Възможна стратегия за противопоставяне на този процес и завръщане към демократизация и децентрализация на управлението е засилването на ролята на общините и регионите.

Важна част в процеса по възстановяване на механизма на гражданското участие като коректив на официалната власт могат да заемат читалищата, поради тяхната *иманентна връзка с местните общности*. Съвременният модел общество – централизирана държава – нация превръща човека в индивид. А именно малките

общности могат да превърнат човека в личност. Демокрацията „осъществява“ своята идеология, когато всеки един почувства свободата и значението на своя избор чрез пряко участие в решаването на проблемите не само на своя живот, но и на обществения живот. Читалищата могат да бъдат разглеждани като микро модел на този процес. Връщайки се към техните първообраз и функции, взаимодействията в публичното пространство изграждат една *култура на участие* у българското общество.

Друго измерение на читалищната дейност е установяването на нови връзки в обществото. В съвременния контекст на разпадане на семейството като основна социална единица, експанзират дълбоки процеси на дезинтеграция. В традиционното българско общество родът има централна роля в човешкия живот. Фамилната къща, населявана от няколко поколения, многодетните семейства и всекидневието в съвместно съжителство обуславят уменията да се пребивава в общност. След реорганизацията на труда по времето на социализма, традиционните общностни връзки се късат и се залага началото на сериозна демографска криза. Градският начин на живот и семейната клетка от родители с по 1-2 деца задават нов облик на българското общество. Демографските процеси са допълнително усложнени след падането на социалистическия режим през 1989г. Няколко милиона българи емигрират от страната, което възпрепятства поддържането на отношения в рамките на рода. Вътрешната миграция към икономическите центрове също е интензивна. Семейното ядро вече не е така устойчиво - съвместното съжителство и неформализираните връзки са маркер на промяна в ценностната система. На фона на тези социални трансформации, третият или неправителствен сектор засилва своето влияние. Той има силата да насочва хората към съвместни действия, независимо от техния произход, статут, образование. Читалищата попадат в тази парадигма и запълват актуален социален дефицит като изграждат *нови връзки в общността*.

Наслагването на тези различни процеси на социално реструктуриране и отслабване на гражданската активност задават сложния контекст на читалищен мениджмънт. Масовата култура и консумативните нагласи, дистанцирането от публичния живот, принижаването на авторитетите, недостигът на лидери обуславят множество предизвикателства пред управлението на културните процеси и тяхното публично легитимиране. По отношение на емпиричното изследване в така очертаната теоретична рамка, интерес представлява *доколко читалищата са запазили характера си на*

граждански организации и доколко са гъвкави да отговорят на социо-културните промени.

Емпирично изследване - анализ на статистическите данни

Основната хипотеза на изследването на предизвикателствата пред управлението на читалищата след 1989 г. до днес е разгърната в две посоки – към *вътрешноорганизационните дефицити* и към *ограниченията на външната среда*. Успешното адаптиране на организацията като съвременен културно-просветен фактор е в пряка зависимост от законовите рамки и нормативната уредба, от провежданата държавна и общинска политика. В емпиричното проучване тази нишка е търсена както чрез количествения, така и чрез качествения метод. За полето на взаимодействие между читалищата, общините и държавата е приведен конкретен пример – изследване на единичен случай в гр. Велинград.

От друга страна, читалищният сектор е не само обект на управление. Той е и *субект в демократичното формулиране на публични политики*. От неговия вътрешен капацитет зависи как ще се позиционира в динамичната система от културни и граждански организации. Предвид нарасналото влияние на културните индустрии, читалището неизбежно преформулира мястото си в съвременното общество. Без ясно осмислен мениджмънт от страна на читалищните ръководства, съществува риск от отслабване на ролята му на културно-просветен фактор.

В очертаните общи рамки на външно и вътрешно организационно управление експлицитно две полета на изследователски интерес: да се разгледа читалището по отношение на неговия *вътрешен капацитет* – човешки ресурси и ръководни органи, управленски практики и подходи; да се установи ефектът от *взаимодействието между читалищата и държавната и общинска културни политики*.

Количествено изследване.

Анкетното проучване е проведено в периода 10.05.2017-13.06.2017, като са изпратени общо 2547 покани за участие. От тях 850 читалища от страната попълват изцяло получената по електронна поща анкетна карта. Поканата за участие е адресирана до председатели и секретари, като във всяко от изпратените писма е автоматично генериран уникален код за достъп в системата, имащ за цел да предотврати многократно изпращане на информация от името на едно и също читалище.

В първата част от анализа на емпиричните данни се профилират читалищата, участвали в анкетното проучване. При качествения метод е трудно да се осъществи цялостна организация на респондентите, поради техния малък брой – т.е. натрупването на данни не е достатъчно обемно, за да се търси корелация с променливите от основния профил.

При *профилирането на читалищата*, участвали в анкетното изследване, може да се обобщят следните характеристики:

- според основната си дейност те са културни организации, които могат да имат допълнителни информационни, образователни, а понякога и социални функции;
- работят най-вече локално – на местно и общинско ниво;
- демонстрират изключително разнообразни форми на художествено творчество и неформално образование;
- работят основно в две целеви групи – деца и младежи до 18 г., и лица над 31 г. със силно представителство на групата в след пенсионна възраст;
- според организационния си капацитет, който се детерминира от фактори като населеното място, субсидираната численост, сграден фонд, са много различни;
- демонстрират развита практика на сътрудничество в мрежи;

Вторият блок въпроси от анкетната карта има за цел да очертае характеристиките на *човешкия ресурс* в читалищата и по-специално на *ръководните позиции*. Получените статистически данни са интерпретирани в контекста на демографските процеси в страната и цялостното маргинализиране на културната сфера. Обезлюдяването през последните 20-25 години на селата и малките градове неминуемо поставя сериозен проблем с местния пазар на труда. От друга страна, ниското заплащане в сферата на културата подтиква много хуманитаристи да предпочетат реализация извън специалността. В областните центрове и в столицата има повече заети лица на щатна ръководна длъжност на възраст над 60 години и по-малко със средно образование в сравнение със селата и градовете. Прави впечатление и големият процент на профилирано образование в сферата на изкуствата 60% - в областните центрове, 50.4% - в градовете, и 50% - в София, докато този на мениджърите е значително по-нисък. Този феномен може да намери известно обяснение в изтеглянето на мениджърите в културните индустрии. При 79.5% от случаите в селата и 64.7% от случаите в градовете, щатни ръководни

длъжности заемат лица със средно образование. Данните разкриват и тенденция в читалищния сектор да отсъства широко представителство на млади специалисти. Може да се отбележи, че секторът е силно феминизиран.

Демографията във висока степен предопределя човешкия ресурс в сектора, а оттук се очертават и различните приоритети и хоризонти на дейност. Унифицираната държавна политика на формално равенство пред закона не прави читалищата повече равни пред комплексните проблеми, с които те се сблъскват, напротив. Не отчитайки спецификите на техните типологично различни трудности, тя възпроизвежда неравенство. Читалищата, развиващи активна дейност на национално и наднационално ниво, са локализирани в големите градове. С професионалните си качества, техните екипи имат перспективата да разработват международни проекти, да партнират с посолства, да се включват в силни международни асоциации и др. Тези обстоятелства не омаловажават работата на читалищата в малките градове и села, които имат изключителен принос в опазването и популяризирането на местното културно наследство и в поддържането на разнообразни и активни социални общности. Просто техният контекст на развитие е друг и, по подобие на стратегиите за децентрализация на административно-териториалното устройство и укрепване на местното самоуправление, те също изискват специфични мерки.

На базата на емпиричните данни и социо-културни процеси, капацитетът по отношение на човешкия ресурс може да бъде разглеждан като критична слабост на читалищата, която в дългосрочен план ще има все по-съдбоносен отпечатък върху тяхното развитие.

Третият раздел въпроси от анкетната карта изследва *мотивацията* като важно измерение в управлението на читалището. Читалищният сектор не е идеалната среда, в която безпроблемно да бъдат интегрирани модерните подходи на работа с персонала. Нединамичният пазар на труда възпрепятства реалния подбор. Много от служителите са наети още през 80-те години, а с обезлюдяването на селата и малките градове е истинско предизвикателство да се открият хора с необходимата квалификация, които също така трудно могат да бъдат привлечени с ниското за страната заплащане на труда.

От проучването не може да се констатира, че мотивацията на персонала е осмислен от ръководството процес, върху който се работи целенасочено. Обрисова се една изпълнена с предизвикателства рамка за управление на човешките ресурси - ниско заплащане в сектора, получаване на негативна обратна връзка по повод читалищната дейност, затруднения по обезпечаване на по-добри условия на труд и инфраструктура. Категорично финансовото състояние на организациите е основен фактор, който би дал решение на много проблеми – това се констатира от количественото изследване. Въпреки тази лесна констатация е необходимо да се отбележи, че при проведените интервюта и включеното наблюдение този проблем има различно измерение. Погледнат в дълбочина, финансовият недостиг е по-скоро неефективно управление на ресурсите.

Следващият блок от въпроси в анкетната карта изследва читалището в неговата роля на *център на новото знание*. Още в самото си зараждане то запълва нуждата от институция, която да „*модернизира*“ българското общество. Най-критични за способността за оцеляване на една организация в съвременния свят са ефективният мениджмънт и иновациите.

От емпиричните данни може да се заключи, че хипотезата за липсата на иновативни подходи и практики в управлението на читалищата не може да се потвърди напълно или поне не е водеща в логическата рамка на изследвания проблем. По-коректно би било тълкуването по посока на ограничения организационен капацитет. Заетите в читалищния сектор, а и в културната сфера като цяло, не остават неинформирани относно съвременните тенденции за развитие на библиотеките, на музеите и др. Друг е въпросът дали имат квалифициран човешки ресурс и достатъчно финансови средства, за да работят по нови стандарти. Успешното адаптиране на читалищата към актуалните изисквания на младите поколения към настоящия момент изглежда проблематично.

Най-компактният блок от въпроси в анкетната карта засяга *маркетинговите подходи на управление*. Предварителната хипотеза е, че поради иманентната и органична връзка на читалищата с местните общности, ръководствата им не полагат извънредни усилия за проучване на културно-просветните потребности на населението. Комуникацията в публичните връзки не само гради престиж, тя има за цел да установи диалог и дълготрайни взаимоотношения на доверие. Имиджът на читалището може да се влияе от конкретни фигури – настоятели, професионалисти..., но в случая се обръща

внимание на институционалното доверие, тъй като то представя обобщаващ за читалищната сфера показател. Предимство на читалищната организация е, че тя има предварително изграден позитивен образ на важен фактор през Възраждането, свързан с българската национална идентичност. Опазването на нематериалното културно наследство и широките социални групи, участващи в художествената самодейност, са също с особен символен ресурс. Този дълбок източник на доверие несъмнено оказва влияние върху обществото. От друга страна, зачестилите случаи на формално отчитане на дейност при читалищата-„фантоми“, за които твърди самият министър на културата¹⁹, не са положителна тенденция.

Читалищата са запазили във висока степен органичната връзка с местната общност, въпреки миграционните процеси и тенденцията към формална числена маса. Количественият метод обаче регистрира множество предизвикателства пред мениджмънта, свързани с човешките и технологични ресурси. На фона на емпиричните данни трудно би могло да се защити твърдението, че читалищата са интегрирали в организационните си култура и управленски подходи основите на маркетинга. Голяма част от формациите и дейностите на този тип организации са с традиции. За оперативната и административна работа навярно се разчита на утвърдени, рутинни и инерционни процеси, но всяка друга гражданска организация с така ограничен вътрешен капацитет едва ли би функционираше извън формалното си съществуване в правния мир на фона на съвременния пазар на културни продукти, услуги и индустрии.

Следващ блок въпроси от анкетната карта е свързан с диагностициране на *читалищните настоятелства* - какви хора участват в стратегическото ръководство, какви са техният социален статут и мотивация.

Статистическите данни разкриват две основни съвременни тенденции - учителите вече не са най-масовото представителство; участниците в самодейните състави изглежда са основна група, от която се черпят настоятели. Притеснително изглежда включването на ръководителите на самодейни състави в настоятелството (31.9%), защото на практика те сключват договори със самите себе си. В основата на този феномен на неотчитане на формалната основа за развитие на конфликт на интереси вероятно стои

¹⁹ Ватева, Иванка, „Субсидията за читалищата – начин на употреба“:
https://www.actualno.com/education/subsidijata-za-chitalishtata-nachin-na-upotreba-news_619663.html

интенцията да се урегулира конкуренцията между различните състави. Често в настоятелството се включва по един представител на всяка формация, за да може ръководителят да лобира за нейните интереси и да упражнява контрол върху справедливото разходване на средствата между различните колективи. Тази тактика е порочна и поради още няколко преки последствия, извън конфликтното “самонаемане”. Съставът на настоятелството се разраства и организационната работа на неговите регулярни и ефективни срещи се затруднява. Неговите членове започват да отстояват разнопосочни вътрешни интереси за сметка на общото външно влияние, чрез което би трябвало непрекъснато да се предоговаря местната културна политика с общинската администрация. Не на последно място, тази ситуация говори за дефицит на лидери и публични фигури, които да се ангажират трайно с читалищна дейност.

Въз основа на емпиричните данни може да се открият заключенията по посока на дефицита на лидерски капацитет и стратегическа визия у настоятелствата. В същото време, потенциалът на този управителен орган е от значение за читалищния мениджмънт. Още веднъж може да се подчертае колко ключов се оказва човешкият фактор за читалищата. При липсата на категоризация и стандарти на работа в сектора, подходите на управление са изключително контекстуални и зависят от множество променливи.

Последният раздел въпроси от количественото изследване представя втората перспектива на изследователски интерес и разглежда читалищата в тяхното *взаимодействие с осъществяваната културна политика* от страна на държавата и от страна на общините. Те представляват част от външната за организацията среда и влиянието им е основано на властови принцип.

Националната културна политика е механизъм, чрез който индивидът усвоява общите ценности и маркери на идентичност, посредством които се поддържа общността. Тъй като читалищата са централно субсидирани, именно поради изпълняването на държавни задачи, значимо за тяхното развитие е взаимодействието с властта.

Според емпиричните данни нагласата на респондентите е в полза на твърдението, че читалищата трябва да бъдат подпомагани от общините - 82.59% са напълно съгласни, а 12.94% също подкрепят становището, макар и не с пълна категоричност. За сравнение анкетираните относно държавното финансиране - 78.24% са

напълно съгласни, а 17.53% в голяма степен. Тези данни съвсем очаквано подсказват характерното за българското общество традиционно патерналистично-етатистко виждане за управление на културата.

Статистическите данни сочат, че като общ процент повечето респонденти не са съгласни с твърдението, че читалищата трябва по-активно сами да търсят допълнително финансиране. Според населеното място се разкрива корелационна връзка – колкото по-малко е то, толкова по-приемлива е идеята за сигурно и субсидирано финансиране. В столицата е особено изявен процентът на анкетираните, които са готови да проявят повече инициативност при диференцирането читалищния бюджет, като сумарно съгласните с твърдението достигат 66.7%.

От емпиричните данни може да се заключи, че комуникацията на читалищата с общинската администрация е по-интензивна и директна, което подсказва нуждата от повече възможности да се договарят политики на местно и регионално ниво.

В рамките на настоящото количествено изследване може да бъде очертана още една съвременна характеристика на читалищния живот. В историческа перспектива може да се отбележи трайното дистанциране от първообраза на публично пространство за дебат. Съвременната визия за читалищата извежда на преден план ролята им по опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство, както и приноса им в неформалното образование и в достъпа до информационни услуги. Това оттласкване от мисията им да учат населението на “живот в гражданство” е свързано с дисконтинуитета в развитието на българското гражданско общество. Все пак, включването на читалищата в договарянето на местни и национални политики за култура е важно от гледна точка на въвеждането на участващата демокрация като коректив на представителната. В същността си гражданството е форма на юридическа връзка между хората и националната държава с нейните институции. То е договореност, която легитимира действията на властта. В контекста на трусове на представителната демокрация, значение придобива активността на читалищата по отношение на участието им в сформиранието на културни политики и в отстояването на техните интереси. Въпреки емпиричните данни от проучването, които разкриват читалищата по-скоро като обект на влияние, а не като активен субект, техният потенциал да пре-договорят мястото си в публичното пространство е реален.

Качествено изследване.

За целите на изследването в дисертационния труд са използвани качествените методи включено наблюдение и полуструктурирано интервю. Посетени са читалища в гр. София, гр. Хасково, гр. Сливен, гр. Казанлък, гр. Кърджали, гр. Разлог, гр. Сапарева Баня, гр. Якоруда, гр. Белово, с. Голямо Белово. Анализът на емпиричните данни от количественото проучване очертава някои основни предизвикателства пред читалищния мениджмънт в съвременността. Посредством дълбочинното изследване хипотезите са подложени на още една проверка и на по-обстоятелствено разглеждане, включващо и самия локален контекст на организацията.

Основен коментар при проведените интервюта е липсата на подходящ финансов механизъм за разпределение на субсидиите, който да гарантира стимулирането на работещите читалища.

Читалищата в малките градове и села са останали едничък център на социално общуване и личностно развитие. Когато в населеното място липсват професионален театър, младежки център/дом, филхармония... читалището остава пространството, което може да обедини общността. То може да бъде място за развлечение, за обучение, за честване на празници, на бележити дати и личности. Именно в читалището се осъществява и трансмисията на нематериалното културно наследство.

Огромна част от читалищата в малките населени места работят с ½ или 1 щатна бройка. От чисто административна гледна точка за единствената субсидирана бройка отчетността ще бъде същата като за десет – към Общината, към Регионалния експертно-консултативен информационен център, към Министерство на културата, към Агенция по вписванията. За последното е нужно или електронен подпис или внасяне на документите на място. Представителното лице на читалището би трябвало да познава материята и да разполага с разработени вътрешни процедури по Здравословни и безопасни условия на труд и превенция на професионалните рискове (задължително е сключването на договор със служба по трудова медицина), противопожарно досие и годишни протоколи за профилактика, кодекс за защита на личните данни и процедури по съхраняване и обработване на личните данни (като минимум за библиотеката), вътрешна система за контрол на риска съгласно Закона за превенция за изпиране на пари и др. Т.е.

административната тежест за подобен мащаб организационен капацитет е абсолютно неадекватна.

Читалищата в по-големите населени места трябва да се позиционират адекватно спрямо конкурентната среда. Въпреки че имат дългогодишни традиции в художествената самодейност, а според човешките ресурси на населеното място могат да развият и богата палитра от школи и клубове, привличането на деца и младежи (основната целева група според данните от количественото изследване) става все по-трудно. Поколениято е различно, технологиите осигуряват нови начини на развлечение, демографският прираст е отрицателен... Погледнато от законодателна и нормативна перспектива Министерство на културата и Министерство на образованието и науката нямат съвместна стратегия за развитието на извънкласното обучение. Съвременните тенденции в неформалното образование и сътрудничество на училищата с различни културни центрове не се прилагат и интегрират в образователната програма. Мобилността на учениците е административно затруднена и извънкласните посещения и уроци са по-скоро изключение. Тази картина, която в не малка степен възпрепятства читалищната дейност, в някои градове се допълва от Общински детски комплекс (наричан още Център за подкрепа за личностно развитие). Въпросната структура осъществява общинската политика в сферата на неформалното образование на деца и младежи от 5 г. до 18 г. и до голяма степен дублира мисията на читалищата за визираната целева група.

От приведените в емпиричния материал примери може да се подкрепи твърдението за ключовата роля на лидерите и локалния контекст. Разгледаните в големите градове читалища са различни като модел на управление и приоритети, но са съществена част от живота на местната общност. На техния фон, още веднъж експлицира ограниченият организационен капацитет на читалищата в селата и нуждата от диференцирана държавна политика.

Читалища в гр. София.

Конкуренцията в столицата е предизвикателство, поради големия брой неправителствени организации, частни школи и занимални за децата, библиотеки и т.н. На първо място управлението на организацията е затруднено от липсата на квалифицирани кандидати, които да проявяват инициативност при изпълнението на своите задачи, да се посветят на мисията и да бъдат свързани с цялостната дейност. Динамичният пазар на

труда на специалисти в областта на културата и изкуствата не е в полза на читалищата, които далеч не могат да предложат конкурентно възнаграждение на труда.

Вторият проблем е свързан с липсата на ангажираност и идентификация с целите на организацията – както от работещите в нея, така и от страна на външните лица, потребители на услуги. Както беше разгледано при резултатите от анкетното проучване, споделените общи цели са от ключово значение за управлението. На практика обаче, читалищната дейност е разнопосочна и творческите колективи работят доста самостоятелно с оглед на своите програми и събития. Ако не се полагат конкретни усилия в посока на интеграция на читалищната общност, особено в големите градове, всеки остава професионално изолиран в свои задачи и график. За разлика от малките общности в селата, където времето все още може да тече „по-бавно“, динамиката в столицата поставя екипа в по-неустойчива връзка.

Липса на идентификация с общата мисия може да се наблюдава и при различните участници и самодейци. Когато различните форми на сдружение обединяват с една ясна кауза, развиването на съпричастност е много по-лесно, по-силно. Ако има припокриване на ценностите на организацията и личността, идентификацията не се нуждае от особени подходи. Начинът, по който са се развили читалищата в съвременността – с толкова различни дейности, особено в големите градове – и начинът на живот възпрепятстват свързването в една читалищна общност. В очертанния контекст не е изненада и ниската активност при провеждането на общи събрания.

На базата на емпиричния материал може да се заключи, че читалищата в гр. София също имат своите особености и типологични характеристики, отличаващи ги от тези в страната, но и помежду им. Насочената към тях културна политика трябва да почива на ясни принципи и цели по начин, по който ресурсите да бъдат използвани по-рационално и ефективно.

От направените интервюта може да се заключи, че когато капацитетът и ресурсите на общините подкрепят читалищната дейност, инвестицията е в полза на местната общност. Когато читалищата и общините не гледат в една посока, вероятно става въпрос за различни цели и за благодетелстване на отделни лица.

Изследване на единичен случай.

Предварителната хипотеза на настоящото изследване е свързана с нагласата за ключовата роля на формулираната местна политика за управлението на читалищните дейности. Предвид европейската тенденция за акцентирание значението на регионите за устойчиво развитие и децентрализация на икономическите ресурси, възможен вариант за реструктуриране на читалищния сектор е овластяването на областите/общините с повече правомощия при формулирането на локални политики.

Читалището, освен че изпълнява национални задачи (съгласно чл. 2, ал. 1 от ЗНЧ), работи и в полза на местната общност. То обаче се субсидира основно от държавата – както показва данните на количественото изследване, приблизително в 50% от случаите общината подпомага читалищата финансово. Функциите по контрол на изразходваните държавни средства се делегира на общинските администрации, а не на държавните регионални структури РЕКИЦ. В същото време, на базата на включеното наблюдение и проведените интервюта, може да се твърди, че в основната си част читалищата в селата и градовете осъществяват културната програма на общината за всички градски и национални празници. Какво получават за тази си дейност зависи от договорката с кметската управа – най-често нищо, но има и случаи, в които всяко участие си има бюджет и се заплаща (гр. Първомай, гр. Хасково).

Комуникацията на читалищата със структурите, посредством които се осъществява държавната културна политика, е по-далечна и опосредствана. От другата страна – общинската администрация, има по-естествен и редовен контакт. В този контекст, за да има ясно артикулирана политика и контрол по спазването на закона, изглежда логично вменяването на повече правомощия на общинската администрация срещу спазването на нейното ответно задължение да подпомага финансово читалищната дейност. Тъй като тенденцията за дистанцирането на гражданите от правото им да вземат управленски решения като редовни читалищни членове е актуална, читалищата сякаш са изгубили собствения си капацитет да имат водеща и самостоятелна роля при формулирането на местната културна политика.

В същото време, делегирането на повече правомощия на общинската администрация, *би обезличило читалищата като гражданска организация*. Тогава крачката до превръщането им в общински структури след време е вероятен сценарий. На

второ място, под въпрос е експертният капацитет на общинската администрация във формулирането на местни културни политики. Съществен проблем е и политизирането на културната сфера. От информацията, получена чрез включеното наблюдение и контакти в продължение на няколко години, може да се твърди, че лицата на ръководни длъжности в културни институции трудно печелят конкурси без одобрението на доминиращата политическа сила. При много от читалищата, обхванати в изследването, намесата, породена от политически аргументи, води до съдебни дела, които се проточват с години – оказва се по-лесно да се регистрира ново читалище, отколкото да се разреши конфликт. В същото време, за много от казусите няма установена съдебна практика, което не улеснява страните да защитят правата си.

Една от слабите страни на читалищата, която Министерство на културата дефинира в своя анализ на културния сектор, е: „липса на Правилник за приложение на Закона за народните читалища, което води до прекалено свободното му тълкуване от страна на читалищните ръководства и от кметовете на общини, както и до неизпълнение на някои от разпоредбите му“. ²⁰ Изследваният единичен случай представя именно до какви противоречия може да доведе използването на „вратичките“ в Закона.

При натрупаните емпирични данни идеята за реструктурирането на сектора изглежда все по-адекватна. Вземайки в съображение неоспоримо силните страни на читалищния сектор – осигуряване на децентрализация и широк достъп до култура и трансмисия на „живото“ културно наследство, адаптивност към потребностите на местните общности, пространство за социално взаимодействие и творчески експеримент, е обосновано и демографски обусловено неговото *контролирано съкращаване* с оглед на *по-ефективното му управление*. Би било корелативно *държавната културна политика да се диференцира спрямо типологичните читалищни проблеми*, така че да създава благоприятни условия за тяхното разрешаване.

²⁰ „Стратегии и политики за развитието на сектор „култура“ в периода 2011-202 г.“: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:t3CKNxUmnVkJ:https://www.eufunds.bg/archive/documents/1298552137.doc+&cd=9&hl=en&ct=clnk&gl=bg>

Изводи и препоръки

Българските читалища са утвърдена в националната култура институция и са обект на висок обществен интерес. Настоящият дисертационен труд проследява тяхното историческо зараждане, развитие и трансформации, за да вникне в спецификата на организацията и да обясни съвременните предизвикателства пред нейното управление.

Неоспоримата роля на читалищата в изграждането на българското национално самосъзнание им отрежда значимо място в историографската литература, свързана с периода на Възраждането, с модернизирването на обществото и учредяването на неговите първи граждански и културни институции. Ключов момент при канализирането на социалната енергия в доброволни сдружения е естественият им характер, породен от реална, практическа необходимост. Тяхната устойчивост във времето и териториалното им разпространение имат аргумент в тяхната същност, тъй като те са израз на нарасналите потребности на обществото, а не изкуствено привнесен от модерния свят социо-културен елемент.

Като обобщение на емпиричното изследване на читалищната дейност може да се отбележи, че предизвикателствата пред тази традиционна за българското общество организация са свързани с *отслабването на гражданското ѝ начало* като фактор в нейното управление и липсата на ясно формулирани държавна и общинска политики. Друг съществен недостатък е организационният капацитет, ограничен най-вече от *недостига на лидерски фигури и високо квалифициран човешки ресурс*. Анализът изтъкна различията в управленските тенденции в зависимост от населеното място (отчитайки демографската перспектива и конкурентната среда) и защити хипотезата, че разнообразието от местни проявления на читалището изисква диференцирана държавна културна политика.

От една страна, чрез целия си спектър на работа, читалищата „произвеждат“ *култивирана публика*, аудитория със знания и опит, произтичащи от собственото ѝ активно участие в културните процеси. От друга страна, читалищните дейности свързват хората в *общности*, дават нови смислови хоризонти и социална среда за развитие на техните интереси. *Широкият достъп до култура*, който читалищата осигуряват в периферията на страната, е гарантиране на едно основно право на обществото.

Поради визираната социална значимост, хипотезата, че читалищата трябва да бъдат подпомагани, за да развият интензивно и устойчиво своите дейности, е защитима. Но остават въпросите доколко, как и от кого? Не може да не се отбележи ролята на общините в годините след Освобождението до 1944 г., които са заделяли земи и средства за читалищата на тяхната територия. Може да се каже, че първият Закон за народните читалища проявява гъвкавост и адекватност относно механизма за подпомагане на читалищната дейност – през общините и местните общности²¹. По този начин се предизвиква активно отношение към работата на читалището и то от високо представителство на обществено ангажирани личности. Финансирайки бюджета на културната институция, те имат пълното право да търсят отговорност за приносите ѝ в културния живот на местната общност. Тази форма на диференциран бюджет дава достатъчно гъвкавост и устойчивост, за да се поддържа една децентрализирана мрежа от културни институти, които да осигуряват широк достъп до култура в рамките на цялата страна.

Понастоящем действащият Закон за народните читалища, гласуван и обнародван през 1996 г., също вмениява ангажимент на общините към читалищните бюджети, както и разрешава развитието на стопанска дейност (изключвайки хазартните и нощни заведения). Въпреки тази формална възможност финансите да бъдат диференцирани, огромната част от читалищата в селата са ограничени от чисто обективни обстоятелства. Повечето малки общини изпитват остър недостиг на средства, а местната икономика не предполага високи приходи от наеми или реклама.²² Друг дефицит в обезлюдените райони е висококвалифицираната работна ръка.

Като най-обща рамка, върху която се проявяват проблемите, с които масово се сблъскват читалищата в страната, може да се дефинира променената демографска картина. С оглед на ефективността на държавната читалищна политика и дълбоките различия между големите културни центрове и условията в провинцията, би било потребно известно *диференциране на сектора*. Вземайки в съображение неоспоримо

²¹ Всяко заселище е длъжно да си основе читалищен фонд, към който връзка имат и училището с неговото училищно настоятелство, като законът гарантира 5 % от приходите на училищните имоти.

²² Паралелно на опитите в сектора да бъде повишена издръжката на субсидираната от държавата бройка, тече наднационален дебат за прага на разходваните публични средства – *de minimis*. Ако подобна регулация бъде приета в рамките на Европейския съюз, тя ще окаже много сериозно влияние върху читалищата в селата, които нямат алтернативни източници на приходи.

силните страни на читалищната мрежа – осигуряване на *децентрализация* и широк достъп до култура, демократичност, адаптивност към потребностите на местните общности, основен актьор в трансмисията на *„живото“ културно наследство*, пространство за *социално взаимодействие и творчески експеримент*, е обосновано и демографски обусловено нейното контролирано съкращаване с оглед на по-ефективното управление на сектора. Би било адекватно държавната културна политика да се диференцира спрямо различните типологични читалищни проблеми, така че да създава благоприятни условия за тяхното разрешаване. В дългосрочен план не може да се пренебрегне съществено слабата страна на голям дял от сектора – вътрешният организационен капацитет на човешкия ресурс, недостатък, който в съвременното *„общество на знанието“*, може да бъде критичен.

В така очертаната проблематика могат да бъдат препоръчани няколко основни подхода за повишаване ефективността на читалищния мениджмънт:

- *активизиране на диалога и сътрудничеството с общинската администрация;*
- *целенасочена програма за доброволчество и за въвличането на местната общност не като потребител, а като участник в направляването на читалищните процеси;*
- *концентрация на усилията по привличането на авторитетни настоятели, които имат висок обществен статут, управленски качества и новаторски идеи;*

Комплексните трудности на развитие в сектора не могат да бъдат преодоляни с няколко предписания, защото закъснялата реформа трябва да реши много сериозни и дълбоки принципни проблеми. Въпрос на време е да бъдат инициирани и осъществени по-радикални мерки за реструктуриране или да се стигне до естественото им обезкървяване и закриване. Единствено широк публичен дебат, обединяващ представителство на читалищата, на държавната и общинската администрация, на творческите професии, на културните мениджъри и на експерти от хуманитаристиката, може да договори адекватни мерки за преобразяването на читалищата в съвременни центрове за култура.

Приноси на дисертационния труд

- Комплексният анализ на историческите предпоставки и актуалните емпирични данни представлява съществен принос на дисертационния труд, който успешно допълва научната литература по темата за българските читалища и тяхното съвременно развитие;
- Представена е проблематика, която е сравнително неразработена, изследването обогатява тематичното поле на научната литература, тъй като липсва натрупване на критични текстове с фокус върху управлението на читалището, извън публикуваните коментари върху прилагането на Закона за народните читалища;
- Изследователският проблем е поставен в широк контекст, отчитайки както историческите наслоявания, така и общата рамка на развитие на третия сектор, политиките за култура и съвременното общество;
- Очертани са текущи тенденции във външната среда на управление читалището – регистрирани са актуални политики на местно и национално ниво, осветлена е спецификата на управлението на читалището в контекста на съвременните социо-културни процеси;
- Изследването е поставено в ясна логическа рамка, идентифицирани и анализирани са актуални проблеми и предизвикателства пред вътрешния организационен капацитет на читалището;
- Натрупан, обработен и анализиран е съществен по обем емпиричен материал;
- Емпиричното проучване на дисертационния труд има не само научна актуалност, но е и приоритетно в практико-приложен план, като дава примерен модел на изследване при изготвянето на „информирани“ политики за култура;
- Посредством засичането на данните от количественото и качествено изследване се постига една коректна интерпретация и обективен анализ на проблемната област;
- Включеното наблюдение допринася за дълбочината на изследването и достигането до информация, която един външен наблюдател не би могъл да регистрира;
- Количествените и качествените данни са добра изходна точка за анализ и стартирането на дебат относно демократичната легитимност и очакваната ефективност на сектор, който се издържа и с публични средства;

Публикации по темата:

1. Байракова, С., „Нови пътища за народните читалища“ в Сборник „25 години читалища в развитие“, С., 2015
2. Байракова, С., „Читалища в Родопите“ в Сборник „Читалищно дело“, С., 2016
3. Байракова, С., “Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност”, Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Философски Факултет, Книга Докторанти, 2016
4. Байракова, С., “Силни и слаби страни на съвременните читалища Възможно ли е диференциране на държавната културна политика в сектора?”, в „Докторантски четения“, Сборник, 2017
5. Байракова, С., „Проблеми и стереотипи в управлението на съвременните читалища“, Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Философски Факултет, Книга Докторанти, 2017
6. Байракова, С., „Читалищата като част от развитието на гражданския сектор в България в периода 1878 г. до 1944 г.” в сп. „Български фолклор“: „Читалището“, Год. XLV, 2019, кн. 1

Използвана литература в автореферата

1. Гаврилова, Райна, „Векът на българското духовно възраждане“, С. 1992
2. Гачев, Георги, „Ускореното развитие на културата“, С., 20013
3. Закон за народните читалища, Държавен вестник, брой 89, 22 октомври 1996
4. Кабакчиева, Петя, “Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет” в „Българският комунизъм”, С., 2013
5. Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П., „Народните читалища в България“, том II, С., 1979
6. Лазаров, Ст., „Читалищният съюз (1911-2011), С., 2011
7. Ландри, Ч., “Културната политика в България: Доклад на европейски експертен екип”, Враца, 1998
8. Хаям, А., “По следите на високата мотивация” в: Хр. “Управление на човешките ресурси”, съст. Карабельова, С.,2002

Електронни ресурси:

1. Ватева, Иванка, „Субсидията за читалищата - начин на употреба*“, 29.06.2017, /последно достъпна на 18.01.2020/
https://www.actualno.com/education/subsidijata-za-chitalishtata-nachin-na-upotreba-news_619663.html
2. „Как читалища фантоми получават субсидии“ разговор с депутатката от БСП Кристина Сидорова по телевизия „Евроком“ – 24.11.2017 г.; /последно достъпна на 18.01.2020/
<https://eurocom.bg/news/article/kak-chitalishta-fantomi-poluchavat-subsidii>
3. Кирова, Милена „Частен случай“: Държавата плаща субсидия за две читалища в село със 17 жители – БНТ новини 11.11.2018г.; /последно достъпна на 18.01.2020/
<http://news.bnt.bg/bg/a/chasten-sluchay-drzhavata-plashcha-subsidiya-za-dve-chitalishcha-v-selo-ss-17-zhiteli>
4. Национален статистически институт - <https://www.nsi.bg/>
5. Стенограма на заседание на Комисията по културата и медиите, проведено на 01.11.2018г.
<https://www.parliament.bg/>
6. „Стратегии и политики за развитието на сектор „култура“ в периода 2011-202 г.“ /последно достъпна на 18.01.2020/:
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:t3CKNxUmnVkJ:https://www.eufunds.bg/archive/documents/1298552137.doc+&cd=9&hl=en&ct=clnk&gl=bg>